

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ ТА НАСТУП РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ

Гетьманування Данила Апостола припадає на проміжок у діяльності першої Малоросійської колегії (1722-1727) та правління гетьманського уряду (1734-1750).

Запровадження Малоросійської колегії в Гетьманщині, діяльність якої була направлена на нищення української політичної автономії – трагічна сторінка в її історії. Прийшовши до влади у 1727 р. гетьман Д. Апостол отримав тяжку політичну спадщину. За п'ять років своєї присутності в Україні колегія знищила низку державних інституцій, обмежила її економічну самостійність, переслідувала діячів церкви, культури тощо.

Метою даної статті є характеристика методів та особливостей посиленого наступу Росії на автономію Гетьманщини у роки гетьманування Д. Апостола.

Радянська історіографія описувала Д. Апостола як типового представника старшинської верхівки, який, зайнявши з волі російського царату високу посаду, думав виключно про збереження та примноження особистих маєтностей. Така оцінка застосовувалася майже до всіх українських гетьманів періоду Гетьманщини. Цим самим радянський період зупинив розвиток державницької історіографічної школи, чим наніс величезної шкоди історичній науці.

На щастя, за межами радянської імперії історики здебільшого не погоджувалися з тим, що робітничо-селянські маси є рушієм суспільного процесу, а продовжували досліджувати місце і роль національної еліти в історії та культурі України. Вперше життя і державницьку діяльність гетьмана Данила Апостола детально описав історик діаспори Б. Крупницький у монографії "Гетьман Данило Апостол та його доба" [1]. Дане монографічне дослідження було опубліковане 1948 р. в Аугсбурзі. Б. Крупницький характеризує гетьмана Апостола як визначного державного і військового діяча останніх десятиліть XVII – першої третини XVIII ст. Вважає його справедливим старшиною, щедрим меценатом й просто порядною й симпатичною людиною [1, с.7].

Видатному гетьманові присвятила свою розвідку й відома дослідниця Н. Полонська-Василенко. У її статті діяльність Д. Апостола показана на тлі загальної проблематики першої половини XVIII ст. – доби визвольних змагань і наступу царизму на українську автономію [2]. До українського читача ця стаття дійшла лише у 1995 р.

У новітні часи діяльність гетьмана, як і його доба отримала якісно нову історичну інтерпретацію у працях Т. Коструби [3], О. Ковальчука [4], Т. Лебединської [5], Н. Герасименка [6] та ін.

Нові факти із життя і діяльності Д. Апостола по новому висвітлили його суспільно-політичні погляди стосовно міждержавних стосунків між Україною та Росією. Зокрема, у вересні 1723 р. майбутній гетьман прийняв активну участь у складанні прохання до царя про вибори нового гетьмана та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д. Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них "многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложо сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставлял" [2].

8 лютого 1725 р. згідно з маніфестом імператриці Катерини I окремим українським старшинам, у тому числі і миргородському полковнику Д. Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: "...за те вышепоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно..." Проте, після приведення до присяги на вірність царському уряду, миргородський полковник Данило Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заложником у Петербурзі залишився його син Петро [6, с.97].

Дослідник Н. Герасименко вважає, що однією з головних причин, які викликали зміни у політиці російського уряду щодо виборів гетьмана в Україні, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 р. визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 р. Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Пруссія, у Герренгаузені (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз [6, с.92]. Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відіграти важливу роль.

Тому 1 жовтня 1727 р. в Глухові, в присутності царського радника Наумова, обрано на гетьмана Миргородського полковника Данила Апостола [7, с.86]. У відповідь на прохання затвердити “статті” Данило Апостол одержав т. зв. “Решительные пункты”, в яких зовсім не згадується про договір України з російським урядом 1654 р.; вони мали форму царського “указу” гетьманському урядові. За “указом”, у військовому відношенні гетьман підлягав генерал-фельдцехмайстрові князеві М. Голіцину. Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише побавити їх влади і провести конфіскацію майна. Генеральний Суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а головним суддею став не гетьман, а цар. Російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення окремого фінансового управління – “канцелярії зборів”, з двома підскарб'їями, росіянином та українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. Гетьман був позбавлений права вести приватну кореспонденцію із закордоном; поїхати, коли захоче, до своїх маєтків [7, с.87].

Влада гетьмана обмежувалася не лише “Решительными пунктами”. Наприклад, Верховна таємна рада схвалила інструкцію таємному радникові Федору Наумову на час його перебування при новому гетьманові й “особливі секретні пункти” для нього. Таємний радник мав опікуватися добром на старшинські уряди вірних і доброзичливих осіб (за винятком євреїв) й організацією заходів по нав'юванню “народу Малоросійському, а найбільше козакам”, що імператор утримує їх у милості своїй при даних їм привілеях [8, с.275].

11 травня 1730 р. відбулася нарада канцлера Г. Головкина, графа А. Остермана та князя О. Шаховського, на якій було складено чергову інструкцію для міністра-резидента наступного змісту: “Якщо гетьман плануватиме від'їхати з Глухова у свої маєтності, разом з ним від'їжджати і генерал-майору разом з батальйоном солдат Глухівського гарнізону”. Крім того, гетьман повинен радитися з генерал-майором щодо кандидатур генеральних старшин або полковників, яким передавалося право управління Гетьманщиною на час його відсутності. Крім того, Д. Апостолу заборонялося вирішувати державні справи в маєтностях та брати з собою канцелярію.

Продовжувалося пряме втручання росіян в українське діловодство та судочинство. У 1729 р. з'явився указ Петра II, який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження. З цього часу у Генеральному Суді засідало 6 членів – 3 українці і 3 росіяни [7, с.167].

Згодом імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д. Апостола розглядати земельні спори не одноосібно, а разом з київським генерал-губернатором М. Шереметєвим. А в січні 1733 р. в українських судових інстанціях впроваджується спеціальне розпорядження Сенату – російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати на “государевы законы”, а не на місцеві правові норми [9, с.33]. Щоб ще більше фінансово ослабити Гетьманщину царська влада призначила в Україні двох генеральних підскарб'їїв: колишнього лубенського полковника українця А. Марковича (особистого ворога гетьмана Д. Апостола), та росіянина Мякініна. Було відокремлено державний скарб від державного скарбу гетьмана, який передано під контроль російського уряду [1, с.175], українському уряду було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір.

За гетьманування Д. Апостола Росія продовжувала нещадно використовувати військовий потенціал Гетьманщини. У 1727 р. завершився т. зв. Гилянський військовий похід, який розпочався 1725 р. За офіційними відомостями з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [7, с.182]. Напередодні, за наказом Катерини I, в Україні був ліквідований останній охочекомонний (сердюцький) полк Бурляя, що вцілів після 1708 р. [9, с.60].

Українське військо змушене було брати участь у всіх воєнних кампаніях, що проводила Росія. Так, у 1732 р. до Польщі відправлено український корпус з 11 тис. козаків, під проводом генерального обозного Якова Лизогуба, на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [7, с.90]. У 1733 р. українські козаки двічі: у серпні під керівництвом генерального обозного Я. Лизогуба (16 полків) та у грудні під керівництвом прилуцького полковника І. Галагана брали участь у боротьбі з польськими конфедератами (прибічниками С. Лещинського).

У 1731-1733 рр. царський уряд розпочав будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Зведення захисної лінії вимагало від України величезних матеріальних та людських ресурсів. Україна-Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Кожного року на будівництві Української лінії працювали десятки тисяч козаків та посполитих [10, с.166]. Так, у 1733 р. російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р. Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням сина гетьмана Д. Апостола полковника Петра Апостола. На будівництво з українських міст постійно мобілізували досвідчених ремісників (токарів, ковалів, теслярів тощо).

У Петербурзі поступово схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що "...перемена в правленні малороссийском (проведена Петром I) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно" [9, с.32].

29 січня 1734 р. Кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні-Гетьманщині, виробив "всеподданическое мнение", адресоване цариці. У ньому, насамперед, наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колегії до Сенату як звичайну провінцію: "И сие содержат секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать..." [11, с.84].

29 травня 1733 р. О. Шаховський зустрівся з гетьманом Д. Апостолом і звинуватив його у прагненні передати владу генеральній старшині, не порадившись з ним. Важкохворий гетьман, заляканий погрозами запевнив, що не давав розпоряджень щодо передачі влади в Гетьманщині генеральній старшині після своєї смерті. Хоча, як стверджують джерела, генеральний писар М. Турківський повідомив О. Шаховського, що наказ про передачу управління генеральній старшині дав особисто гетьман Д. Апостол [12, с.363].

Протистояння хворого Д. Апостола та генеральних старшин спробам О. Шаховського зосередити в руках останнього управління справами Гетьманщини дослідник О. Струкевич називає політичним лавіруванням гетьмана [13, с.447]. На нашу думку, це була фінальна спроба Д. Апостола захистити і без того ослаблену гетьмансько-старшинську владу в Україні.

Після смерті гетьмана Д. Апостола відбулася чергова ліквідація гетьманства в Україні. Фактично, правителем України став князь Шаховський, який в усьому керувався "Решительными пунктами". Шаховський отримав від цариці Анни таємну інструкцію добиватися зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбом, а з другого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також з польською та українською – правобережною – шляхтою. Також, Шаховському було доручено поширювати серед населення чутки, що всі неполадки, утиски, податкові тягарі, кривди походять від гетьмана, і що без гетьмана буде краще. Шаховському таємно доручалося наглядати за українськими членами правління, і якщо за ними виявиться щось підозріле, то заарештувати їх і на їх місце призначити людей прихильних російському урядові [14, с.405].

Отже, з початку політичних відносин між Україною та Росією відбулася кардинальна трансформація міждержавних домовленостей 1654 р. По суті, для української держави союз з Москвою мав фатальні наслідки. У 20-х-30-х рр. XVIII ст. царський уряд не тільки не дотримувався взятих на себе зобов'язань по збереженню суверенітету козацької держави, а й послідовно руйнував інституції старшинсько-гетьманської влади та проводив активну експансійну політику на українських землях.

Джерела та література

1. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. – К., 2004.
2. Полонська-Василенко Н. Гетьманство Данили Апостола // Наука і суспільство. – 1995. – № 3-4.
3. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол (1727-1734) // Літопис червоної калини. – 1993. – № 10-12.
4. Ковальчук О. Постать гетьмана Д. Апостола в світлі різних історичних підходів // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3.
5. Лебединська Т. Родовід та родинні зв'язки Апостолів: [Про долю нащадків Д. Апостола] // Українська культура. – 2000. – № 2.
6. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727-1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997.
9. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992.
11. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду // Український історичний журнал. – 2001. – № 5.
12. Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. – Вип. 3.
13. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.

Summary

Research the methods and peculiarities of Russian advance on the Ukrainian autonomy during the management of D. Apostola. The question is about defending the national ideas from the political point of view D. Apostol.